منوجهری و الادب العربی

دکتر رمضان بهداد
استادیار گروه زبان و ادبیات عرب دانشگاه یزد

الملخّص

بسم الله الرحمن الرحیم

جوانب التأثر فی شعر منوجهری الشاعر الفارسی القدیم بالادب العربی کثیرة متنوعة فی الفاظه الشعریة و فی معانیه، ممّا جعله متمیّزاً بین شعراء عصره، فمنها ما اورده فی شعره من اسماء الشعراء العرب، و من اسماء کبار اعلام العرب من الصحابة و التابعین، و من اسماء عرائس الشعر العربی، و ما اشار الیه من بعض القصائد العربیة و ما استخدم فی شعره من الفاظ الشعر العربی و خاصّة الغریب منها، و منها ما استلهم فیه معانی من الشعر العربی، و ما اقتفی به من وصف الشعراء الجاهلیین لرحلاتهم فی الصحراء و له ثلاث قصائد وصف فی کلّ واحدة منها رحلة له فی الصحراء، کما وصف فیها فرسه او ناقته ایضاً، و کذلک ما اورده من الحکم و الامثال فی شعره علی غرار القصائد العربیّة، و ما وصفه ایضاً من اشیاء مخصوصة فی مقطوعات منفردة من الشعر کمقطوعة له فی ستة ابیات یصف فیها قصراً کان قد بناه احد الملوک او الامراء لنفسه و غیر ذلک و لکن یجدر بالذکر ان منوجهری مع تأثره الشدید و اعجابه الکبیر بالادب العربی لم یکن فیه ذا مقدرة رفیعة تمکنه من قول الشعر باللّغة العربیة و انّما فی دیوانه هناک مصراعان من الشعر العربی و هما فی غایة الرکاکة و الوهن.

إن الشعر فی ایران، بعد الفتح الاسلامی، بدأ باللغة العربیة، ففی العهد الأمویّ رحل عدد من الشّعراء العرب إلی ایران و اقاموا سنین من حیاتهم فیها، من أمثال کعب الاشقریّ و المغیرةبن حُبَناءَ التمیمیّ و نهار بن توسعة الیَشکُریّ و زیاد الاعجم مولی عبدالقیس، و هؤلاء کانوا فی صحبة المُهَلَّب الأزدیّ والی خراسانَ من قِبَلِ الحَجّاج[۱] و کذلک امثال ثابت قُطنة و ابی جَلدة الیَشکریّ و اَعشیٰ هَمدان و الصِّمَّةِ القُشَیریّ الذی مات غازیاً فی طبرستان[۲] و بعد العصر الأمویّ فی العصر العباسی و خاصّةً منذ إقامة مأمون الخلیفة فی ایرانَ اتّسع رواج الادب العربیّ فی ایران و انتشر فی بِقاعها المختلفة و استمر الامر علی

ذلک حتی کان عصرالدول و الامارات فنشأ فیها من یجید الکتابةَ و قول الشعر باللغة العربیة، من اصول و جنسیات فارسیة، و قد ذکر الثعالبیّ أسماء طائفة منهم و طرفاً من اشعارهم، فی کتابه یتیمة الدهر من امثال ابی‌الفیاض الطّبریّ[۳] و أبی الفضل السُکَّریّ[۴] و ابی‌الفتح البُستی[۵] و ابی‌بکر الخوارزمیّ[۶] و غیرهم، و أمثال هؤلاء، تحوّلوا بالشعر من اللغة العربیة الی اللغة الفارسیة الدَّریة و طبیعی ان یکون الشعراء الفرس قد تأثّروا آنذاک بالشعر العربی فی الوزن و القافیة بفروق یسیرة اقتضتها اللغة الفارسیة، و کذلک فی الأسلوب و الصّیاغة، و حتی کان من بین هؤلاءِ من یجید قول الشعر باللّغتین الفارسیة و العربیة، و هم مثال أبی عبدالله الغوّاص[۷] و مسعودبن‌سعد و رشیدالدین الوطواط. امّا من لم یکن یجید الشعر العربیّ فانهم کانوا و لایزالون متأثّرین بالادب العربی فی شعرهم الفارسیّ و قد تناولت بالدراسة فی هذا المقال دیوان منوچهریّ الشاعر الفارسیّ الذی کان یعیش فی العهد الغزنویّ، والسبب فی ذلک أنّ جوانب التأثر بالشعر العربی فی شعر هذا الشاعر اکثر و اوضح من غیره و منوچهریّ هو ابوالنجم احمد بن قوص بن احمد المنوچهری الدامغانی المتوفی سنة ۴۵۲ هجریاً، کان اول امره متصلاً بالامیر فلک المعالی، منوچهربن‌قابوس من آلزیار و کما یبد و اخذ هذا الشاعر تخلّصه الشعریّ من اسمه، و بعد وفاة هذا الامیر سنة ۴۲۳ انتقل منوچهری الی الرّی و اتّصل بعلیّ بن عمران و مدحه، ثم رحل الی الامیر مسعود الغزنویّ و کان ذلک بعد سنة ۴۲۴ و اقام عنده الی ان وافته المنیّة سنة ۴۳۲[۸]، هذا خلاصة مانعرفه عن حیاة هذا الشاعر الفارسیّ، ولسنا بحاجة فی هذا المقال الی شرح تفاصیل حیاته لأنَّ موضوع البحث انّما هو مَدیٰ تأثّره بالادب العربیّ لا التّحقیق فی حیاته و شرح تفاصیلها.

منوچهریّ شاعر الطبیعة و هو فی هذا الجانب نظیر ذی الرّمّه و الرّاعی النُّمیریّ فی الشعر العربی، و یفیض کلامه بمعانی الفرح و السرور فاذا قرأت شعره اَطربک بکلامه، و اَنساک الهمّ و اَزال عنک الحزن، و شعره مشحونٌ بذکر الأزهار و الریاحین و الآلات الموسیقیة و المهرجانات الشعبیة الایرانیة و ایام الربیع البهیجة و معذلک فانه کثیر التأثّر بالادب العربیّ، من الذکر الحکیم و الحدیث النبویّ و الشعر العربی جاهلیّه و امویّه و عباسیّه؛ امّا تأثره بالقرآن و الحدیث فهو فیه کسائر الشعراء الفرس، لذلک انّی لَم اتحدّث عن هذا الجانب من شعره و اعتقد انه لم یأت فیه بشئ یمیّزه عن غیره من الشعراء؛ اما فی تأثره بالشعر العربی، و خاصةً شعر الطبیعة منه فانّ له خصائص بارزةً فلمّا توجد امثالها

فیما نظمه الآخرون من الشعراء الفرس، فلذلک تناولت هذا الجانب من شعره بالبحث، و بعد التفحّص فی دیوانه رأیت ان تأثره بالشعر العربی ذو جانبین، احدهما فی الالفاظ و التراکیب العربیة و ثانیهما فی المعانی و التصورات فأبدأ بتأثیره بالشعر العربی من ناحیة الالفاظ و التراکیب اوّلاً ثم المعانی والاخیلة، فالاوّل علی انواع، منها:

۱ـ ما اَورده فی شعره من اسماء الشعراء العرب: هناک فی مطاوی کلام منوجهری اسماء کثیر من الشعراء العرب من جاهلین و اسلامیین و عباسیین لمناسبات شتی فمنها:

امرو القیس و لبید و اخطل و اعشی قیس　　برطللها نوحه کردندی و بر رسم بلی

ای: اِنّ امرأ القیس و لبیداً و الاخطل و اعشی قیس قد بکوا علی الاطلال و الرسوم البالیة و منها:

ور عطا دادن به شعر شاعران بودی فسوس　　احمد مرسل ندادی کعب را هدیه ردی

ای: لوکان صلة الشاعر لمدیحه ذمیماً لما اهدی احمد المرسل ـ صلوات‌الله علیه ـ کعباً رداءه و منها:

گر مدیح و آفرین شاعران بودی دروغ　　شعر حسان‌بن‌ثابت کی شنیدی مصطفی

یعنی لوکان کذباً ما مدح به الشعراء ممدوحیهم و انا شیدهم لهم لما سمع النبیّ ـ علیه‌السلام ـ شعر حسان‌بن‌ثابت الانصاری و من الجدیر بالذکر هنا ان الفاظ البلی و الرداء و المصطفی قد امیلت الفاتها فی هذه الابیات یاءاً لتطابق سائر ابیات القصیده حیث الحرف الاخیر من قوافیها (الرویّ) هو حرف الیاء، و إمالة الالف الی الیاء کان شائعاً فی الشعر الفارسی القدیم، کما قالوا فی موسیٰ موسي و فی الدنیا دنیي و فی الرکاب رکیب و لمنوجهری قصیدة بدأها بوصف الشمعة، ثمّ الی مدح العنصریّ الشاعر الایرانی المعاصر له و عدّد فی تلک القصیدة أسماء ستّة و ثلاثین شاعراً عربیاً من رجال و نساء ثم قدّم العنصریّ علیهم علی نحو:

کو حُطَیئه کو اُمَیّه کو نصیب و کو کُمَیت

اَخطل و بَشّار برد آن شاعر اهل یمن

وآن دوامرُ القَیس و آن دو طَرفه و دو نابغه

و آن دو حسّان و سه اعشی و آن سه حماد و سه زن

یعنی اَین ـ من العنصری ـ الحطیئة و امیّة و نصیب و الکمیت و الأخطل و بشّار بن برد ذاک الشاعر الیمانی و این منه الشاعران اللذان یدعیٰ کلاهما امرء القیس و طَرَفتان و النابغتان و

حسّانان و ثلاثة اعشین و ثلاثة حمادین و ثلاث النسوة من الشواعر العربیات.

۲ـ ما اَورده من اعلام کبار العرب من الصحابة و التابعین و الفضلاء: و هم امثال معاذبن‌جبل و الاصمعی و سیبویه و ابن‌مقلة و غیرهم کقوله:

با نظم ابن‌رومی و با نثر اصمعی با شرح ابن‌جنی و با نحو سیبوی
با خط ابن‌مقله و با حکمت زهیر با حفظ ابن معتز و با صحبت ابی

هذان البیتان من قصیدة له یمدح فیها کلثوم بن حُبیّ و لم یُعرف بعد تحقیقاً من کان هذا الرجل و یشبّهه فیهما بالّذین اَورد أسماءهم فیهما و یقول: هو فی النظم کابن الرومی، و فی النثر کالا صمعی، و فی الشرح کابن جنّی، و فی النحو کسیبویه، و فی الخط کابن مقلة، و فی الحکمة کزهیر، و فی الحفظ کابن المعتزّ، و فی الصحبة کابیّ بن کعب الصحابیّ المعروف و کقوله:

کاتب نیک است و هست نحوی استاد صاحب عَبّاد هست و هست مبّرِد

ای: انّ الممدوح، و هو فضل بن محمد الحسینی، مجید فی الکتابة و استاذ فی النحو فکأنه صاحب‌بن عباد و کأنّه المبرّد و کقوله:

در حرب هزار کیمیا دانی چون حارث ابن‌ظالم المُرّی

یخاطب فیه ممدوحه الملک محمد القصری قائلاً: انت عالم بالف فن من فنون الکیمیاء فی الحرب و کأنک حارث بن ظالم المری و کذلک کقوله:

پرهیزگارتر ز معاذ جبل تویی چه آنکه آشکاره و چه آنکه در نهان

و هو من قصیدة له یمدح فیها محمدابن‌النصر من أمراء الجند آنذاک فی خراسان، مخاطباً ایّاه بقوله: اِنّک اَورعُ و اَتقیٰ من معاذ بن جبل فی السرّ کما فی العلانیة.

۳ـ ما ذکره من اسماء عرائس الشعر العربی: و هن امثال عنیزة و أمّ اَوفیٰ و بُثَینَة و عَزَّة و غیر هن علی نحو قوله:

نوروز برنگاشت به صحرا به مشک و می تمثالهای عزه و تصویرهای می

ای: ان النّیروز قد صوَّر علی ارض الصحراء، بمداد من المسک و الخمر، تماثیل من عزّة و تصاویر من میّة و قوله:

ایا رسم و اطلال معشوق وافی شدی زیر سنگ زمانه سحیقا
عنیزه برفت از تو و کرد منزل به مقراط و سقط اللّویٰ و عقیقا

یعنی: ایّتها الرسوم و الاطلال المتبقیّة من الحبیبة الوافیة بعهدها، اراکِ قد اصبحتِ سحیقاً

تحت رحی الایام و قد رحلت عنکِ عنیزة و سکنت المقراط و سقط اللّوی و العقیق و قوله:

و ان خجسته پنج شاعر کو کجا بودندشان عزّة و عَفرا و هند و میّه و لیلی سَکَن

یعنی و این الخمسة الشعراء الکبار الذین کانوا یسکنون الی عزّه و عَفراء و هند و میّة و لیلیٰ؟

۴ـ ما اشارالیه فی شعره من بعض القصائد العربیة: و قد اورد اول العبارت او اول المصاریع من تلک القصائد کما فی قوله:

من بسی دیوان شعر تا زبان دارم به یاد تو چه دانی خواند: الاهُبّی بِصَحْنِکِ فَاصْبَحِین

و هو من قصیدة یخاطب فیها بعضَ حُسّاده قائلاً: اِنّی اَحفظ کثیراً من دواوین الشعراء العرب و انت کیف یسعک ان تقرأ: اَلاهُبّی بصحنِکِ فاصبْحینا و قوله:

نوای قُمری و طوطی که با رود است و می بر سر

نشید بلبل و صلصل قفانبک و من ذکری

یشّبه اولاً سجع الحمام و صوت البیغاء بالحان موسیقیة ایرانیة و هی الرود و می بر سر و یزید فی المصراع الثانی قائلاً: انّ اناشید البلبل و الصّلصل هی: فِقانَبکِ و مِن ذکریٰ، ای انّ هذین الطائرین یردّدان فی تغاریدهما معلقة امرئ القیس التی اوّلها فقانبک من ذکری حبیب و منزل و کقوله:

آنکه گفته است: آذنتنا، آنکه گفت: الذّاهبین

آنکه گفت: السیف اصدق، آنکه گفت: اَبَلی الهَوی

من قصیدة یشکو ایامه و کساد بضاعة الشعر فیها، فقد قال فی البیت الذی قبل هذا البیت: قل للشعراء الکبار الذین مضو قبلنا من اَبی نواس و ابی خراش و غیرهما ثمّ یضیف فی هذا البیت: و الذی قال: آذنتنا» والذی قال: الذاهبین» و الذی قال: السیف اصدق» و الذی قال: ابلی الهوی»، ثم یقول فی البیت الذی یلی هذا البیت: (قل لهم): تعالوا الی ایامنا هذه لتجدوا ان الشعر و القصید لایُجدی صاحبه شیئاً و واضح انّ الذی قال: آذنتنا» هو حارث بن حلّزة، فی افتتاح معلقته، و الذی قال: الذاهبین» هو قسّ بین ساعدة الایادی، فی ابیات ضمّنها خطبةً له مشهورةً، و السیف اصدق مطلع قصیدة لابی تمّام و أبلی الهوی للمتنبی افتتح بها احدی قصائده.

۵ـ ما استخدم فی شعره من الالفاظ العربیة: هذه الالفاظ کثیرة جداً فی شعره و هی

علی نوعین:

نوع یشارکه فیه سائرالشعراء الفرس و هو ممّا دخل اللغة الفارسیة منذ الفتح الاسلامی و قد سقط بعضها الیوم عن لغة المحادثه و لکنّها بقیت فی الشعر الفارسی من امثال الثوب و السَلَب و السهل و الصعب و الصواب و النحل و العصیر و غیر ذلک مما لایکاد یحصی و هی لاتعتبر فی الشعر الفارسی غریبة.

و نوع آخر الفاظ قدیمة من الشعر العربی لم ترد عند غیره من الشعراء الفارسیین و تعتبر من الغریب فی الشعر الفارسی و حتی فی الشعر العربیّ احیاناً، فمن هذه الالفاظ: العشیق و النعیق و السحیق و القلیق فی قوافی احدی مقطوعاته الشعریّة، و کذالک الفاظ المرخ و العفار و الضائر بمعنی الضارّ و الطعن و الرمح و الاطلال و الطلول و الدمن و غیر ذلک کثیر، نذکر نماذج من مواردها فمنها یقول منوجهری:

سپردم بدین ناقه چونین قفاری چو دانا که یازد به جدّی ز هزلی
چه سهلی بریدم رسیدم به وعری چو وعری بریدم رسیدم به سهلی

ای، قطعتُ بناقتی تلک القفار (التی وصفها فی ابیات سابقة) فکنت کاللّبیب یتحوّل من هزل الی جد و کلّما قطعت سهلاً وصلت الی وعر و بعد قطعی کل وعر وصلت الی سهل، فالفاظ القفار و الهزل و السهل و الوعر غریبة فی الشعر الفارسی و منها:

هر یکی از ساعدین مادر و بازو خویشتن آویخته به اکحل و فیقال

من احدی مسمّطاته فی وصف الخریف، و فی مدح السلطان مسعود الغزنوی، یشبّه فیه حبّاب العنب فی الکروم باطفال تعلقوا باعناقهم فی صواعد و اعضاد امهاتم و لفظتا اکحل و فیفال من الغریب البعید فی الشعر الفارسی، و کذلک من هذا النوع الاسماء المثنّاة فی شعره من مثل الساعدین (کما لو حظ فی البیت) و الالفین، و السّماطین و الجموع المذکر السالم من نحو الارضین، و من مواردها:

سال سیصد سرخ می خور سال سیصد زرد می
لعل می الفین شهر و العصیر الفی سنه

یخاطب فیه ممدوحه قائلاً: اشرب الخمرة العنبیة الحمراء ثلاثمأة سنة و النبیذ الاصفر کذلک ثلاثمأة سنة ثم اشرب الخمرة التی تشبه فی لونها اللّعل طوال الفی شهر و عصیر العنب طوال الفی سنة؛ داعیاً بذلک له بطول العمر و البقاء، و منها:

سرو سماطی زده است بر دو لب جویبار چون دو رده چتر سبز در دو صف کارزار

یعنی: کأنّ اشجار السّر و فی حافتی النهر قد مدّت هناک سماطین کصفّی ظلاّت خضراء متقابلات فی ساحة القتال و منها:

ملیک سموات و خلاق ارضین — به فرمان او هر چه سفلی و علوی

ای: انّ الله تعالی هو ملیک السموات و الارضین و کل شیئی فی حکمه و تحت امره علویاً کان او سفلیاً امّا الجموع المکسرة و المؤنث السالم فلا تعتبر فی الشعر الفارسی غربیةً بل هی کثیر شائع فی اللغة الفارسیة و دواوین الشعراء الفرس نحو العلامات و السموات و التصورات و الاَخبار و الکتب و المساجد و غیر ذلک کثیر و بعض الاحیان یأتی منوجهری فی شعره بترجمة فارسیة للفظة من الفاظ الشعر العربی و یرید بها معنی لاتعنیه بدقّة فی اللغة الفارسیة کلفظة دیو فی هذا البیت:

سپردم بدو من قفاری که گفتی — نشسته است دیوی به زیر هر اصلی

یعنی قطعت بتلک الناقة قفاراً کأنّ تحت کل شجرة منها قد جلس دیو و مراده من لفظة دیو الفارسیه هو الغول الذی ورد ذکره کثیراً فی الشعر العربی القدیم و کلفظة «خرد موی» فی هذا البیت:

سخت پای و ضخم ران و راست دست و گِرد سم
تیزگوش و پهن پشت و نرم چرم و خرد موی

و هذا البیت مما یصف فیه فرسه و یقول: هو قویّ الرجلین و عظیم الفخذین و مستقیم البدین و مدوّر الحوافر و حادّ الأُذنین و عریض المتن ولّین الجلد و قصیرالشعر و لفظة «خرد موی» هی ترجمة لفظة الاجرد او الجرداء التی تعتبر من محاسن الفَرَس و من الغریب ایضاً فی شعر هذا الشاعر استخدام افعال و تعابیر عربیة اَدخلها فی مطاوی کلامه مما زاد کلامه بهاءاً و استساغةً من امثال و یحک، و لک الویل، و هل تدری، و ارجو، و ایِ و ربّی و من مواردها:

قاف تا قاف همه ملک جهان زان تو باد — خود همی دان که بود اَرجو ان شاءالله

یعنی لِتَخضع لک الارض کلها من اقصاها الی اقصاها و ثِق انّ هذا کائن انشاءالله و انّی ارجو لک ذلک و کذلک:

حبّذ اسبی محجّل مرکبی تازی نژاد — نعل او پروین نشان و سم او خارا شکن

یصف فیه فرسه قائلاً: حبذا فرسی هذا فرساً محجلاً من اصل عربی فی نعله اثر من لون نجمة الثریا و حافره کاسر الحجر الصلد و فی هذا البیت من الغریب استخدام لفظة حبّذا

للمدح و ایضاً:

یا باش دشمن من یا دوست باش ویحک — نه دوستی نه دشمن اینت سیاهکاری

یخاطب فیه عدواً کان یحسده و یقول: ویحک کن لی اِمّا عدواً و اِمّا صدیقاً و لکنّک لست هذا و لاذاک و فعلک هذا من النفاق المذموم و فی هذا البیت من الغریب استخدام ویحک للعتاب کما هو ظاهر.

۶ـ اتبّاعه من اسلوب الرجز العربی: و ذلک انه نظم قصیدةً اتی بالقافیة فی کلا الشطرین من ابیاتها، علی انّ القصیدة لیست رَجَزاً فی الوزن و هی تبدأ هکذا:

ساقی بیا که امشب ساقی به کار باشد — زان ده مرا که رنگش چون جلّنار باشد

می ده چهار ساغر تا خوشگوار باشد — زیرا که طبع عالم هم بر چهار باشد

و هی تستمر هکذا الی ان تصل الی واحد و خمسین بیتاً و معنی هذین البیتین هو: تعال ایها الساقی فان الساقی هذه اللیلة نافع لنا و اسقنی مما لونه احمر کالجلنار (و هو زهر الرمان) و اسقنی منه اربع کؤوس لیکون لی هنیئاً فان طبیعة الکون و العالم ایضاً علی اربعة ای اربعة عناصر.

اما تأثر منوجهری من حیث التصور و المعنی بالادب العربی، فهو ایضاً علی اقسام نذکر اهم مواردها فی مایلی:

۱ـ ما استلهم فیه من معانی ابیات من الشعر العربی و من نماذجه:

ز خواب هوا گشت بیدار هر کس — تخواهم شدن من ز خوابش مفیقا

ای: استفاق الغَفلَة من رقدة الهوی الاّ انّی لست افیق من غفلتی و نومی و هذا البیت قریب المعنی من بیت لامرئ القیس فی معلقته، حیث یقول:

تسلت عمایات الرجال عن الصبا — و لیس فوادی عن هواک بمنسل

و منها:

زیخ گشته شمرها همچو سیمین — طبقها بر سر زرین مراجل

و هو من قصیدة یصف فیها رحلته فی الصحراء ایام الشتاء القارصة البرد، و معناه: انّ القرارات التی تجمدت فیها المیاه مع ما حولها من الاعشاب الیابسة المصفرة کأنها اطباق فضة وضعت علی مراجل من ذهب و یذکرنا هذا البیت بیتاً من معلقة عنتره الشاعر الجاهلی و هو:

جادت علیه کل بکر حرة — فترکن کل قرارة کالدرهم

و منها هذا البیت:

تو گفتی کز ستیغ کوه سیلی فرود آرد همی احجار صد من

من قصیدة له اخری شرح فیها رحلته فی الصحراء فی یوم عاصف و معناه: کأنّ هبوب العاصفة بصوتها الهائل کانَ سیلاً یحط من قمة الجبل صخوراً عظیمة وزن کل واحدة منها مأة مَنّ و واضح ان هذا المعنی مقتبس من شطر بیت فی معلقة امری القیس بل ترجمة له و هو:

مِکَرٍّ مِفَرٍّ مُقْبِلٍ مُدْبِرٍ مَعاً کجُلمودِ صَخْرٍ حَطَّه السَّیلُ مِنْ عَلِ

و ایضاً:

بساغر لب خویش بردم فراز مرا هر لبی گشت چون شکّری

امیری شدم آن زمان زان سبیل ز لهو و طرب گرد من لشکری

یعنی تقدمت بشفتی نحو کأس المدام فاستحلت منها شفتای و اصبحتا کانهما من السکر و اصبحتُ منها حینئذٍ امیراً و آلات اللهو و الطرب من حوالی کأنها جنودی و هذا التعبیر اخذه من بیت لحسان بن ثابت فی قصیدة فتح مکّةَ حیث یقول:

فتنشر بها فتترکنا ملوکاً و اسداً ما ینهنهها اللقاء

و کذلک منها:

ندانی که ویران شود کاروانگه چو برخیزد آمد شد کاروانی

یشیر فی هذا البیت الی غِیَرِ الدهر و انه لایبقی علی حال قائلاً: اَلم تعلم ان منازل الطُرُق اذا ترکتها القوافل، و لم تنزل فیها تهدّمت و خربت فکذلک الدّهر لایبقی علی حاله من السعادة او الشقاء و قد اخذ المعنی من بیت للبید بن ربیعة و هو:

و ما الناس الا کالدیار و اهلها بها یوم حلّوها و غدواً بلاقع

و منها:

اسبی که صفیرش نزنی می نخورد آب

نی مردکم از اسب و نه از می کمتر از آب است

یعنی لایحسن شرب المُدام الا مع الغناء و آلات الطرب، فان الفرس اذا لم تصفر له لیس یشرب الماء فشارب الخمر لایقلّ شعوراً من الفرس کما ان المدام ایضاً لاتقل قدراً من الماء و هو کما قال ابونواس.

و لاتشرب بلا طرب و لهو فان الخیل تشرب بالصفیر

و قال ابوالطیّب المصعبی ایضاً و هو من الشعراء الفرس:

الیوم یوم بکور — علی نظام سرور
و یوم عزف قیان — مثل التماثیل حور
ولاتکاد جیاد — تروی بغیر صفیر[۹]

و منها:

جرعه بر خاک همی ریزیم از جام شراب — جرعه بر خاک همی ریزند مردان ادیب

یعنی: نسکب علی الارض جرعة من المدام التی نشربها و کذلک یصنع الرجال الادباء و هو مأخوذ من المثل العربی «وللارض من کأس الکرام نصیب»[۱۰] و من هذه النماذج ایضاً:

مهتر ز همه خلق جهان او به دو کوچک — مهتر به دو کوچک به دل است و به زبان است

یعنی: مولای افضل خلق‌الله بعضوین منه صغیرین و کل ذی فضل انما یفضل بهما و هما القلب و اللسان، و اخذ المعنی من هذا المثل العربی المعروف الذی یقول: المرؤ باصغریه قلبه و لسانه و منها:

چنان آهنگری کز کوزهٔ تنگ — بشب بیرون کشد تفسیده آهن

یصف فیه البرق الذی یخرج من السحاب فی اللیلة المظلمة و یقول: کأن قیناً اخرج من بوتقته فی اللیل حدیدةً محماةً مُحمَّرةً و اخذه کما یبدو من بیت عربی و هو:

کأن و میضه ایدی قیون — تعید علی قواضبها جلائی[۱۱]

و منها کذلک:

آزاده رفیقان منا من چو بمیرم — از سرخ‌ترین باده بشویید تن من
از دانه انگور بسازید حنوطم — وز ربرگ رز سبز ردا و کفن من
در سایهٔ رز اندر گوری بکنیدم — تا نیکترین جایی باشد وطن من
گر روز قیامت برد ایزد به بهشتم — جام می پر خواهم از ذوالمنن من

هذه الابیات قالها فی شغفه بالخمرة و یقول: ایّها الرّفاق الاحرار اذا مت فاغسلونی باشدّ الخمور حمرةً و اجلعوا حنوطی من حبّات العنب، و کفنی من اوراق الکرمة واحفروا لی قبراً فی ظلّ الکرمة لیکون مرقدی فی افضل مکان، و ان ادخلنی الله الجنّة یوم القیامة سألته نهراً مستفیضاً من الخمر و هذا المعنی معروف فی الشعر العربی کما قال ابومحجن الثقفی مثلاً:

اذا متّ فادفنّی الی ظلّ کرمة — تروّی عظامی بعد موتی عروقها

ولاتـــدفننّی فـــی الفـــلاة فـــانّنی — اخـــاف اذا مـــامت ان لا اذوقـــها[۱۲]

و قال التنوخی:

و اذا مت اســـطحانی و افـــر شـــا — مـــن غـــصون الکـــرم تـحتی فـرشا
واقـــطعانی کـــفناً مـــن زفّـــها — وانـــفخا مـــنه عـــلیه و ارششـــا
و ادفـــنانی یـــا نـــدیمیّ الی — اصـــل کـــرم فـــرعه قـــد عـــرشا
لیـــظلّ الفـــرع مـــنی ظـــاهراً — و یـــروی الاصـــل مـــنی العـــطشا[۱۳]

وکذلک:

بـــامدادان بـــر هـــوا قـــوس قُـزَح — بـــر مـــثال دامـــن شـــاهنشهی
پـــنج دیـــبای مـــلوّن بـــر تـــنش — بـــاز جســـته دامـــن هـــر دیـــبهی

من قصیدة له فی وصف الربیع و المدح و معناهما: کأن قوس قزح بالوانه الخمسة فی افق السماء اذیال ثیاب حریریة لملک من الملوک فی الوان شتّی و قد لبسها الملک واحداً فوق آخر بحیث خرج ذیل کل ثوب بادیاً من تحت ثوب آخر، قیل ان اول من اَورد هذا المعنی فی شعر هو ابوالحسن، سیف‌الدولة الحمَدانی فی شعر له و هی:

یـــطرّزها قـــوسُ السّـــحاب بـأصفر — عـــلی اَحـمرَ فـی اَخـضر تـحت مبیّضِ
کَـــاَذیالِ خَـــودٍ اَقْـبَلَت فـی غَـلائِلٍ — مصبَّغة و البـعضُ اَقْـصَر مـن بَـعضِ[۱۴]

۲ـ ما اقتفی به من وصف رحلات صحراویة فی الشعر الجاهلی: هناک فی دیوان المنوجهری ثلاث قصائد وصف فی کل واحدة منها رحلة له فی الصحراء کما وصف فیها فرسه اوناقته، و واضح اَنّه اَخذ هذا الاسلوب من الشعر الجاهلی و الاُمویّ، نورد هنا وصفه لاحدی تلک الرحلات، و وصف ناقته بیتاً بیتاً و نترجمها باللغة العربیة:

چو برگشت از من آن معشوق ممشوق — نـــهادم صـــابری را ســـنگ بـــر دل

ای: لما رجعت عنّی حبیبتی الحسناء (بعد طول الوداع) لم یبق لی حیلة الا الصبر، فوضعت حجر الصبر علی فؤادی ای صبرت علی کره منّی.

نگـــه کـــردم بـــه گـــرد کـــاروانگـــه — بـــجای خـــیمه و جـــای رواحـــل

فرمیت ببصری الی حیث القوافل و الخیام و الرواحل

نـــه وحشـــی دیـــدم آنـــجا و نـــه انســـی — نـــه راکب دیـــدم آنـــجا و نـــه راجـــل

فما رأیت ثمّة وحشاً و لاانساً و لاراکباً و لاراجلاً (لانّ القوافل کانت قدر رحلت، و انا

بانشغالی بالحبیبة فی الوداع الطویل ما شعرت بحرکة القوافل)

نجیب خویش را دیدم به یک سو — چو دیدی دست و پا اندر سلاسل

و انما رأیت ناقتی فی ناحیة من الصحرا کجنیّة مقیّدة اطرافها بالسلاسل

گشادم هر دو زانو بندش از دست — چو مرغی کش گشاید از حبایل

فحللت العقال من یدیها فکان کطائر یحلّون عنه حبائل الصید

برآوردم زمامش تا بناگوش — فرو هشتم هویدش تا به کاهل

ثم رفعت زمامها الی صدغیها بعد اَن جعلت علیها رحلها الذی غطیّ متنها الی کاهلها

نشستم از برش چون عرش بلقیس — بجست او چون یکی عفریت هائل

فرکبتها و کنت علیها کعرش بلقیس و قفزت هی من مکانها و کانت کعفریت هائل

همی راندم نجیب خویش چون باد — همی گفتم که اللهم سهل

و بعد ذلک کنت اسوقها بسرعة کحرکة الریاح و ادعوالله فی نفسی و اقول: اللهم سهّل

چو مساحی که پیماید زمین را — بپیمودم به پای او مراحل

و قطعتُ باطرافها مراحل السفر و کنت فی ذلک کمسّاح یمسح الارض

همی‌رفتم شتابان در بیابان — همی‌کردم به یک منزل دو منزل

وکنت متعجلاً الی درجة اَقطع مرحلتین من السفر فی مرحلة، ای اقطع مرحلتین فی فترة تُقطَع فیها عادةً مرحلة واحدة

بیابانی چنان سخت و چنان سرد — کزو خارج نباشد هیچ داخل

و فی بیداء وعرة قاسیة، بردها قارس یستحیل عنها الخروج لمن دخلها

ز بادش خون همی بفسرد در تن — که بادش داشت طبع زهر قاتل

فمن ریاحها القارصة کانت تتجمّد الدّماء فی العروق کأن لتلک الریاح طبیعة السم القاتل

ز یخ گشته شمرها همچو سیمین — طبقها بر سر زرین مراجل

و کأن قرارات المیاه المتجمّدة اطباق فضة وضعت علی مراجل من ذهب

سواد شب به وقت صبح بر من — همی گشت از بیاض برف مشکل

والثلوج السّاقطة علی الارض بنصاعة لونها جعلتنی لاُمیّز بین سواد اللیل و بیاض الفجر عند طلوعه

همی بگداخت برف اندر بیابان — تو گفتی باشدش بیماری سل

و اخذت الثلوج یالذوبان بعد طلوع‌الشمس فی الصحراء و تبدو کأن مرض السلّ اَصابها

بکردار سریشمهای ماهی همی برخاست از شخسارها گل
و بدت قطع الطین المتنفخة بعد ذوبان الثلوج عنها کأنها آشراس السمک

چو پاسی از شب دیرنده بگذشت برآمد شعریان از کوه موصل
فلما مضت طائفة من اللیل طلعت الشعریان من جبل موصل

بنات النعش کرد آهنگ بالا بکردار کمر شمشیر هر قل
و طلعت بنات النعش ساطعة و بدت کأنها السیف المعلّق علی وسط هر قل

رسیدم من فراز کاروان تنگ چو کشتی کو رسد نزدیک ساحل
فوصلت الی القافلة و دنوت منها جداً و کنت کالسفینة تدنو من الساحل

به گوش من رسید آواز خلخال چو آواز جلاجل از جلاجل
فبلغت الی سمعی اصوات الخلاخیل و کانت کاصوات الجلاجل من طائر الجلاجل

جرس دستان گوناگون همی‌زد بسان عندلیبی از عنادل
و کان لجرس القافلة اصوات متنوعة کتغرید عندلیب من العنادل

عماری از بر ترکی تو گفتی که طاووسی است بر پشت حواصل
و الهودج علی ظهر الفرس بدا کأنه طاووس ربض علی حواصل

جرس مانندهٔ دو ترک زرین معلق هر دو تا زانوی بازل
و الجرسان المعلقان علی الجمل الی رکبتیه کأنهما کفّتا میزان من الذهب

ز نوک نیزه‌های نیزه‌داران شده وادی چو اطراف سنابل
واسنة الرماح فی الصحرا تبدو کأنها سنابل القمح

چو دیدم رفتن آن بی سراکان بدان کشّی روان زیر محامل
فلما رأیت سیر جمال القافلة بذلک الهدوء و الاطمئنان تحت المحامل

نجیب خویش را گفتم سبکتر الا یا دستگیر مرد فاضل
خاطبت ناقتی قائلاً: اقلّی من سرعتک فی‌السیر یا معین‌الرجل الفاضل

بچرکت عنبرین بادا چراگاه بچم کت آهنین بادا مفاصل
و ارتعی فلازال مرعاک عنبری الرائحة، و ارقصی فلازالت مفاصلک من الحدید

بیابان درنورد و کوه بگذار منازلها بکوب و راه بگسل
امسحی الصحاری و اجتازی الجبال و خلّفی المنازل و اطوی الطرق

فرود آور به درگاه وزیرم فرود آوردن اعشی به باهل

ثم انزلینی الی جناب الوزیر نزول الاعشی الی باهلة.

۳ـ ما اقتفی به من ایراد الحکم و الامثال فی الشعر العربی: من الواضح انه یوجد فی الشعر العربی کثیر من مضامین الحکم و الامثال، سواء فی ذلک الشعر الجاهلی و الاسلامی و العباسی و حتی انّ عدداً من الشعراء العرب کزهیر و ابی تمام و المتنبی و ابی العلاء اشتهروا بالحکماء و الشعر الفارسی ایضاً لایقل فی هذا الجانب من الشعر العربی کما ان لمنوجهری فی هذا المعنی قطعة فی ثلاثة ابیات هی:

ای دل چو هست حاصل کار جهان عدم — بر دل منه ز بهر جهان هیچ بار غم
افکنده همچو سفره مباش از برای نان — همچون تنور گرم مشو از پی شکم
تو مست خواب غفلتی و از برای تو — ایزد فکنده خوان کرم در سپیده دم

یعنی: یا نفس اذا لم یکن عاقبة الدهر الا الفناء و العدم فلا تحمّلی علی قلبک للدهر هماً و غماً، و لا تکونی کالمائدة ملقاة علی الارض للطعام ولا تسمحی لبطنک ان یحمی للخبز کالتّنور، تعیشین من نوم الغفلة کالثّمل و لاتدرین ان الله تعالی قد بسط لک مائدة من فضله عند مطلع الفجر (فتضرّعی الی‌الله تعالی حتی یسمح لکِ بالجلوس الی مائدته).

۴ـ ما وصفه من اشیاء مخصوصة: هذا الاسلوب من مبتدعات الشعر فی العصر العباسی[۱۵] و هناک فی دواوین الشعراء العباسیین مقطوعات کثیرة، یصفون فیها اشیاء کالسیف و القلم و الشمع، و کوصف برکة ماء و حدیقة او قصر و غیر ذلک و قد تأثر الشعراء الفرس بهم فی هذا الجانب ایضاً و منهم منوجهری و مما وصفه فی احدی مقطوعاته الشعریة قصر کان احد الملوک او الامراء بناه لنفسه فیقول:

این قصر خجسته که بنا کرده‌ای امسال — با غرفهٔ فردوس به فردوس قرین است
همچون حرمش طالع سعد است و مبارک — همچون ارمش نقش مهنا و گزین است
چون قدر تو عالی و چو روی تو گشاده — چون عهد تو نیکو و چو حلم تو رزین است
چوبش همه از صندل و از عود قماری است — سنگش همه از گوهر و یاقوت ثمین است
خاکش همه از عنبر و کافور عجین است — آبش همه از کوثر و از چشمهٔ حیوان

ای: ان هذا القصر المبارک الذی بنیته هذا العام یشبه الفردوس کما ان غرفاته هی الاخری تشبه غرفه و شبیه بحریمه الطالع السعد و المیمون و فیه نقوش و صور مختارة تزیده بهاءاً و جمالاً و هو شامخ کقدرک و منزلتک و طلیق کوجهک، و حسن کعهدک، و متین

کحلمک، و اعواده من خشب الصندل و العود القماری، و احجاره من الیاقوت و سائر الاحجار الکریمة، و ماءه من الکوثر و عین الحیاة و ترابه مزیج العنبر و الکافور.

کان هذا ما تیسرلی من ایضاح بعض الجوانب من تأثر منوجهری الشاعر الفارسی، بالادب العربی، و مع‌ذلک اقول ان منوجهری مع تأثره الشدید، و اعجابه الکبیر بالادب العربی، لم یکن متضلعاً فیه الی درجة یستطیع بها قول‌الشعر باللغة العربیة، و انما یوجد فی دیوانه مصراعان من الشعر باللغة العربیة، و هما فی غایة الرکاکة و الوهن احدهما:

قُومُوا شَرب الصبوح یا ایها النائمین

و اتی فیه بالنائمین بدل النائمون لتطابق سائر القوا فی من مسمطته السادسة و واضح ان هذا الدرجة من اللحن لیست مما یغتفر فی الشعر، و المصراع الآخر هو:

الحکمة و الجود سری متفخراً به

ای متفخراً بالممدوح و هو کذلک من الضعف علی مالا یخفی و الحال ان من الشعراء الفارسیین من کان ذاللسانین، یجید قول العشر باللغتین الفارسیة و العربیة و هم کامثال رشیدالدین الوطواط، المتوفی سنة ۵۷۳ هـ.ق و قد خلف دیوانین من الشعر، احدهما باللغة الفارسیة و الثانی باللغة العربیة و کامثال مسعودبن‌سعد المتوفی سنة ۵۱۵ و قد ضاع دیوانه العربی الاّ بعض ابیات متفرقة فی بعض المصادر، منها الابیات الاربعة التالیة التی اوردها الرشید الوطواط فی کتابه حدائق السحر:

و لیل کان الشمس ضلّت ممّرها — و لیس لها نحو المشارق مرجع
نظرت الیه و الظلام کأنه — علی العین غربان من الجو وقع
فقلت لقلبی طال لیلی و لیس لی — من الهم منجاة و فی الصبر مفزع
اری ذنب السرحان فی الجو ساطعاً — فهل ممکن ان الغزالة تطلع

و من شعر الوطواط نفسه ممّا اورده فی حدائق السحر هذان البیان:

عذلت زمانی مدةً فی فعاله — و لکن زمانی لیس یردعه العذل
یضیّق صدری الدهر بغضاً لفضله — فطوبیٰ لصدر لیس فی ضمنه فضل

کما ان فی کثیر من دواوین الشعراء الفرس قصائد و قطعات عربیة من امثال مولانا جلال‌الدین البلخی، و سعدی الشیرازی و حافظ الشیرازی، وکذلک کثیر من الملمعات و هی ابیات احد مصراعیها باللغة الفارسیة، و الآخر بالعربیة علی نحو:

هـم صـدّوا هـم عـتبوا عِـتاباً مـاله سـبب
تن و دل ما مسخر او که می‌نپرد به جز بر او
فما طلبوا سوی سَقَمی قطابَ علیّ ما طلبوا
عجب خبری که می‌دهدم دم و غم او کر و فر او

من الشعر الصوفی لمولانا و نحو:

وقـتها یکـدم بـر آسـودی دلم — قـال مـولای لطـرفی لاتـنم
اسـقیانی و دعـانی افـتضح — عشـق و مسـتوری نـیامیزد بـه هـم
مـا بـه مسکـینی سـلاح انـداختیم — لاتـحُلّوا قـتل مـن القـی السـلم
یـا غـریب الحسـن رفـقاً بـالغریب — خـون درویشـان مـریز ای مـحتشم

لسعدی الشیرازی و کما انک کثیراً ما تجد فی قطعة من الشعر الفارسی ابیاتاً عربیةً کالقعطة التالیة لسعدی ایضاً:

مرا رسد که برآرم هزار ناله چو بلبل — که احتمال ندارم ز دوستان ورقی گل
خبر برید به بلبل که عهد می‌شکند گل — تو نیز اگر بتوانی ببند بار تحول
امـا اخـالص ودّی الم أُراعک عـهدی — فکیف تنقض عهدی وفیم تهجرنی قل
مـن المـبلّغ عـنی الی مـعذّب قـلبی — اذا جرحت فؤادی بسیف لحظک فاقتل

و هؤلاء الشعراء مع ما هم فیه من المقدرة علی الشعر العربی و نظمه و احاطتهم بالادب العربی، قلّما تجدهم یفخرون بذلک و لایُرون من انفسهم ما قد لایکون فیها کمنوجهری و لایدّعون شیئاً مما یدعّیه منوجهری.

پرتال جامع علوم انسانی

مصادر البحث

۱ـ دیوان منوجهری تصحیح و تحقیق الدکتور دبیرسیاقی.
۲ـ تاریخ الادب العربی: شوقی ضیف، ج ۲ و ۳.
۳ـ یتیمة الدهر: ثعالبی، ج ۴.
۴ـ دیوان شمس التبریزی لمولانا محمدالبلخی.
۵ـ دیوان سعدی‌الشیرازی.
۶ـ دیوان حافظ‌الشیرازی.
۷ـ حدائق السحر: الرشید الوطواط.

التّعلیقات

۱. شوقی ضیف: تاریخ الادب العربی، ج ۲۷ ص ۱۶۴.

۲. نفس المصدر: ص ۱۶۵.

۳. الثعالبی: یتیمة الدهر، ج ۴، ص ۵۸.

۴. نفس المصدر: ص ۹۹.

۵. نفسه، ص ۳۴۵.

۶. نفسه، ص ۲۲۳.

۷. نفسه، ص ۵۰۹.

۸. مقدمة دیوان منوچهریّ تصحیح و تحقیق الدکتور دبیرسیاقی.

۹. من تعلیقات الدکتور دبیرسیاقی علی الدیوان.

۱۰. فی المکان نفسه.

۱۱. نفسه.

۱۲. نفسه.

۱۳. نفسه.

۱۴. نفسه.

۱۵. شوقی ضیف، ج ۱، ص ۱۸۱.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی